

Web Kerikata.hu

A földi paradicsom

— A muszlim fürdőkultúra szerepe az egészség és szépség megőrzésében —

(Egészségnevelés, 2001/1. szám, 36-39. o.)

© 2001 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Abstract

Role of Moslem bathing culture in preservation of health and beauty

In the *medieval Islamic empire* a good number of public and private baths were built in order that people could satisfy the rules of ritual bathing. Physical culture, beauty and their belief that their task was to take care of the universe of the world created by Allah – included their own body. Their belief belonged to the specific feature that in the world everything was related with everything, and men themselves could do a lot for their own health; bathing and beauty care and health preserving methods practiced in hammams could promote it. Men, women and children filled the baths of the Islamic empire in those centuries when in the medieval Europe little care was paid to personal hygiene.

A középkori iszlám birodalomban számos köz- és magánfürdőt építettek a muszlimok, hogy mindenkor eleget tehessenek a rituális mosakodás szabályainak. Testük ápolása, szépségük és egészségük megőrzése világszemléletükből következett: úgy vélték, kötelességük gondoskodni az Allah által teremtett világ egészéről, beleértve saját testüket is. Egészségfogalmuk sajátosságai közé tartozott abbéli hitük, hogy a világban minden mindennel összefügg, és hogy az ember maga is sokat tehet egészsége érdekében. A fürdőzés és a hammamokban gyakorolt szépségápolási és egészségvédő eljárások ehhez nagyban hozzájárultak. Muszlim nők, férfiak és gyerekek töltötték meg az iszlám birodalom fürdőit azokban az évszázadokban, amikor a középkori Európában csak kevés gondot fordítottak a személyes higiénére.

A muszlim hívők mindegyikének állandó kötelessége a (rituális) mosakodás, ezért városaikban – Keleten és Nyugaton egyaránt – már a középkorban igen fejlett fürdőkultúra alakult ki. A szépség, a tisztaság, illetve maga az egészség hozzátartozott a harmonikus életvitelhez, mindez a világ teljességéről való muszlim gondolkodás része volt. Az egészségnevelésben így már kicsi gyermekkortól kiemelkedő szerepet kapott a testápolás, a tisztálkodás műveleteinek elsajátítása. A fiúk és lányok általában serdülő korukig anyjukkal és a család más nőtagjaival együtt a ház elkülönített részében, a háremben éltek. Ebben, a nők és gyermekek számára elkülönített és fenntartott lakrészben a kicsiknek külön szobájuk volt, melynek falait és padlóját szőnyegekkel és gyékénnyel borították, közepén pedig kisebb vagy nagyobb fürdőmedence állt, amely mellé télen meleg, nyáron pedig hideg vízzel teli kancsót állítottak a felnőttek. E medence a gyerekek mosdatására szolgált, hiszen „becsületbeli ügy” volt tisztántartásuk és csinos öltöztetésük.^[1]

A lakóházakon belül található fürdők mellett nagy számban elterjedtek és óriási népszerűsége tettek szert a középkor során azok a közfürdők (arab nevükön *hammám*-ok), ahová a kisebb gyerekek – nemüktől függetlenül – édesanyjukkal és nőrokonokkal jártak, általában hetente egyszer.

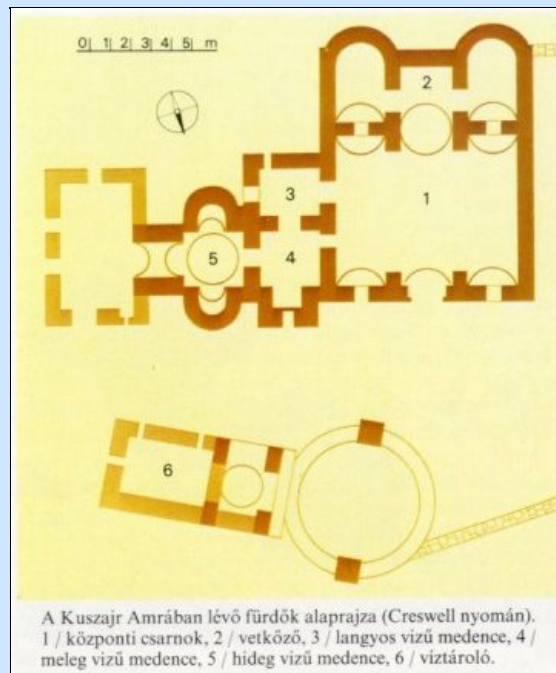
A fürdők épülete

Ha a muszlim orvoslás sok évszázad alatt született tudományos eredményeit áttekinthetjük, és ebből, illetve a muszlim gondolkodás egészéből indulunk ki, világossá válik, hogy maga az egészség és a szépség Allah művének a beteljesülése, az isteni harmónia visszatükrözője, ezért a szépség- és egészségápolás (egymástól elválaszthatatlanul) az iszlám valláshoz tartozó kötelezettség.

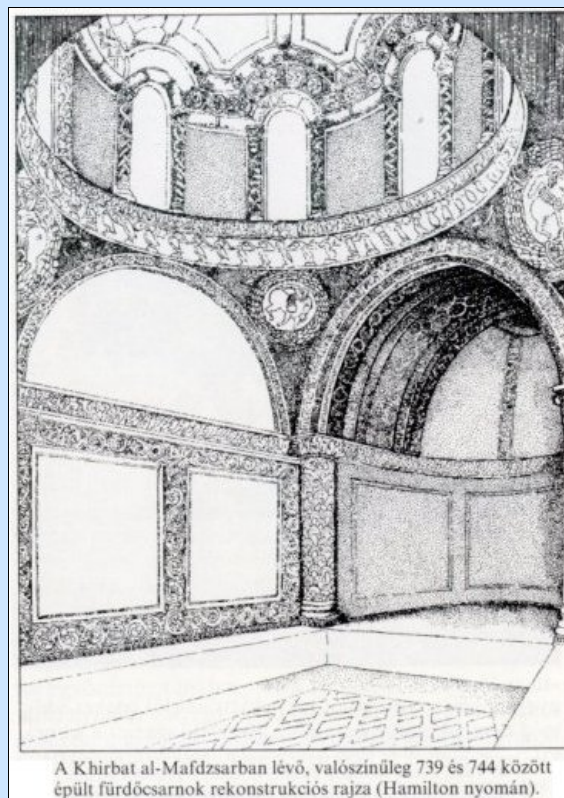
Mindezt a gondolatsort teljes mértékben alátámasztja az iszlám birodalomból ismert sok ezer köz- és magánfürdőnek az Univerzumot idéző és szimbolizáló épületgyűjtése, illetve a tisztálkodás szabályai. A víz maga az arabok számára a Paradicsomot előrevetítő földi jelenség. Miként a sivataglakó beduinoknak egyik legnagyobb gyönyörűséget a jelentette, ha édesvízű oázisok mentén kialakult városokba értek, a városlakóknak a fürdő (*hammám*) biztosította a kapcsolatot az éggel. A Korán szerint „Allah vizet bocsát le az égből, és újjáéleszti vele a földet” (2:164), és a Paradicsom leírásakor is fontos szerephez jut a víz az idilli állapotok ecsetelésében. Az iszlám kultúrában a zubogó források és szökőkutak, a szemet gyönyörködtető vízmedencék legalább annyira szolgálták a hívők lelkének, mint testének a felüdülését. A fürdők azonban még jelentősebb szerepet tölthettek be a muszlimok életében: e helyszíneken tisztálkodás közben nem csupán a szemükkel, hanem valamennyi érzékszervükkel megtapasztalhatták a felfrissülést, az újjászületést, magát az isteni harmóniát. A *hammám* ezért a szent és a profán keresztpontjában álló, sajátos intézmény volt az iszlám kultúrában, és – bár építészetileg számos megoldást a Bizánci birodalomban megismert római thermákból merítettek az arabok – mind megjelenésében, mind pedig jelentőségét tekintve a muszlim fürdő minden korábbi hasonló építményt felülmúlt.

Egy-egy város hírneve és gazdagsága a közfürdők számában jutott kifejezésre. *Ibn Khaldún* azt írta, hogy „A jólét és a gazdagság luxust követel”, és más történetírók illetve utazók is hajlottak arra, hogy valamelyest eltúlozzák a muszlim

központokban található *hammám*-ok számát. A 9-10. századi Bagdad esetében például 60 ezer és 200 ezer között vibrál a közfürdők száma különböző szerzők műveiben, amely szám adatok közül az alsó érték is meglehetősen magas.^[2]

A fürdő elkülönített részei a rituális megtisztulás különböző lépéseit szimbolizálták, építészeti megjelenítése pedig olyan esztétikus – sokszor pazar – volt, hogy a *hammám* valóban maga volt a „földi Paradicsom”. A XII. századi szerző, *Abd al-Latif al-Bagdadi* „Könyv a hasznosságról” (*Kitáb al-ifada*) című könyvében részletes képet festett Kairó közfürdőiről. Leírása szerint a *hammámok* tetőzetét boltíves oszlopok tartották, és – a külső szemlélő számára is megkapó látványt nyújtó – kupoláik az épület belsejében tartózkodó fürdőzőket kápráztatták el leginkább. Más muszlim épületekhez hasonlóan a fürdők kupolái is az égboltot (tágabb, átvitt értelemben Allah világát) szimbolizálták. A szépen ívelt tetőkön apró, gyakran csillag alakú ablakok voltak, amelyeket különböző színű, áttetsző (nyitható és mozgatható) üvegekkel fedtek a fürdő építői. Így, miként a fenti szerző is írja, a *hammám* vendégei valóságos fényárban úsztak, a medencék víztükrén, a csempével borított falakon és padlón a napfény erősségétől és irányától függően mesebeli színes fények vibráltak. Al-Bagdadi szerint aki egyszer részese volt e látványnak, sosem akar többé máshol lenni, és szerinte a legcsodálatosabb paloták látványa sem nyújt olyan élvezetet, mint a közfürdőkben megtapasztalható szépség.^[3]

A fürdők falait és padlóját borító fényes, márványból készült és színezett csempék csak fokozták ezt az élményt: a granadai Alhambra csodás fürdőinek (melyeket I. Jusuf idején építettek) falait például arany, szürke, zöld, kék és vörös csempék díszítették.^[4]

Az Ezeregyéjszaka 132. történetének egyik költeménye így foglalja össze e gondolatokat:

„E háznak erős kötömbök im virágai,
ha tűz lángja nyalja körbe, szívünk örül neki,
pokolnak gyanítanád, valójában ott a menny,
S napot, holdat is látsz számosat benne fényleni.”^[5]

Az építmények belső tagoltsága is logikus rendet követett. A fürdő bejáratánál voltak megtalálhatóak az öltözők, és itt volt a színtere a tisztálkodáshoz szükséges kellékek beszerzésének is: lehetett törölközőt vagy köntöst kölcsönözni, haj- és testápoló szereket vásárolni. A *hammám* ezen részében illemhelyeket is kialakítottak.

Az öltözőkből a vendégek legelőször a melegvizes terembe jutottak, ahol igazi gőzfürdő várta őket. A helyiségben lévő hőmérsékletet és páratartalmat a padlóba épített agyagcsövekben áramoltatott víz hőfokával és mennyiségével szabályozták. A forróvizes teremben a felhevült padlót a fürdőszolgák vízzel locsolták, és így keletkezett a test pórusainak megnyitását segítő finom pára. Ebből a teremből a langyos-vizes medencé(ke)t rejtő fürdőszobába mentek a vendégek, onnan pedig a hidegvizes mártózást biztosító helyiségbe. A *hammámnak* voltak még más, fontos részei is, például azon szoba vagy szobák, ahol pihenéssel, szépítkezéssel vagy éppen étkezéssel tölthették el az időt a muszlimok.

Egy-egy hammám mérete és termeinek illetve medencéinek száma természetesen függött az építető(k) anyagi helyzetétől, társadalmi pozíciójától, vagy az adott térség szokásaitól, a fürdőzők igényeitől. A fentiekben felvázolt fürdő az „ideális” változat: egységei az évszakokat szimbolizálták: a legmelegebb helyiség a telet, a langyos az őszt, a hideg a nyarat, a pihenő helyiség pedig a felüdülést hozó tavaszt juttatta a szemlélők eszébe, miként ez például *Abd al-Rahman Badawi* „A misztériumok misztériuma” (*Sirr al-asrar*) című művéből is kiolvasható.^[6] A nagyobb méretű, jelentős beruházással felépített fürdők egész embertömeg tisztálkodásának a helyszínei voltak, éppen ezért fontos volt, hogy a szegény és gazdag vendégek bizonyos mértékű elkülönítését megoldják. Erre szolgált például az öltöző-kabinok kialakítása, hogy a hétköznapi emberek ne láthassák az előkelők mezítelenségét, és léteztek olyan egyszemélyes kádak is, amelyek ugyanezt az elkülönülést lehetővé tették a medencék (*rawja*) népes világával szemben.

A fürdőzés szabályai

A fürdőzés szabályai – miként a *hammám* felépítéséből is kiolvasható – lefektettek voltak, maga a tervek elrendezése kijelölte a művelet menetét, hiszen a különböző hőfokú termekből csak meghatározott sorrendben lehetett továbbhaladni (meleg – langyos – hideg – száraz). Abd al-Latif al-Bagdadi a 12. századi kairói nyilvános fürdők kapcsán azt tanácsolta a (férfi) fürdőzőknek fentebb már idézett művében, hogy töltsenek el kis időt az első teremben, aztán a második és harmadik medencében, és végezetül pihenjenek le egy puha heverőre, hogy testük elkezdjen izzadni. Azután törölközzenek meg többször is egy tiszta vászonkendővel, és ha már eleget izzadtak, menjenek a *hammám* elkülönített részébe, és végezzék el a rituális mosakodást, majd üljenek bele egy kád kellemesen langyos vízbe, és szappannal mosakodjanak meg. Ezt követően dörzsölgék be testüket az évszakhoz illő ecettel, és tisztogassák le bőrüket vízzel vagy krémek segítségével. Ezután újra mártózzanak meg egy vízzel teli kádban, és a fürdőből való távozás előtt alaposan törölgék szárazra testüket rózs- vagy ámbraillatú kendővel. Az arab szerző azt is ajánlotta, hogy a tisztálkodást végző, és az izzadás miatt sok folyadékot veszítő fürdőzők kortyolgassanak rózsavizet vagy almaszörpöt.^[7]

A nők és a fürdőzés

A nyilvános fürdők azon kevés helyszín közé tartoztak, ahová a nők is ellátogathattak. Természetesen csak akkor, amikor a férfiak nem voltak jelen, általában a déli ima után, az alkonyi ima előtt. (A nagyvárosokban persze léteztek csakis a nők illetve a férfiak részére fenntartott fürdők, ez utóbbiaké leggyakrabban a bazámegyedben.) A nők számára éppúgy, mint a férfiaknak, a fürdő a társasági élet fontos színterét jelentette, azt a helyet, ahol a barátnőkkel nőrokonokkal és ismerősökkel hosszas – a testi közelség miatt gyakran intim – beszélgetéseket folytathattak. A források szerint a *hammám* nem pusztán a tisztálkodás és szépségápolás legfontosabb muszlim helyszíne volt, hanem olyan intézmény, ahol a nők között körbe-körbejártak a legjobb szépségápolási szerek és ételek receptjei, ahol megbeszélték a legújabb híreket és pletykákat, tanácsokat adtak egymásnak gyermeknevelési és szerelmi ügyekben, sőt, számos szerző szerint a fürdőkben készítették elő a házasságkötéseket is. A nők számára a fürdő tehát sokrétű jelentéssel bírt, akár a szabadság szimbólumaként is felfogható. Éppen ezért a *hammámba* menetel a muszlim hölgyek esetében nagy előadást jelentett: a legszebb ruháikat és legrágább ékszereiket magukra öltve indultak fürdőzni, mintha esküvőre mennének.

A nők kisebb gyermekeikkel és házuk háremében lakó nőtársaikkal vonultak a fürdőbe. A kisfiúk közül csak azokat vihették magukkal, akik „nem voltak még eszesek”, és amint azok felserdültek (*mukallaf*-ok lettek) a női fürdőszolgák hazküldték őket, mondván: „Majd apáddal gyere vissza!” A fürdő személyzete is nőkből – esetleg eunuchokból – állt, és amikor az asszonyok elfoglalták a „földi Paradicsom” épületét, a bejárati ajtóra törölközőkendőt akasztottak, jelezvén az utca embere számára, hogy a *hammám* férfiaknak tiltott terület, időlegesen csakis a nők birodalma.

A fürdő a muszlim nők számára a váltott vizekben való megmártózás és izzasztás mellett az agyagos- és egyéb pakolások, test- és bőrmasszírozás, hajápolás és testszörtelenítés műveletéhez jelentett színteret. A melegvízes teremben történő, nagyjából félórás izzasztás után a fürdetőasszonyok egy lepedővel letakart márványpadra fektették a vendéget, és ledörzsölték egy *okra* nevű agyag-szerű anyaggal, amit „Arménia földjének” is neveztek.^[8] Ez a gőztől és melegtől kitágult pórusú bőrt átjárva alaposan kitisztította a testet és meglágyította, szépítette a bőrt. E pakolást lemosva a hajmosás, a fejbőr masszírozása következett, amelyhez illatos és habzó anyagokat használtak.

A muszlimok körében – férfiak és nők között is – igen elterjedt volt a hajfestés szokása. Vagy feketére festették hajukat (a férfiak a szakállukat is), vagy hennával színezték, amely aranyvörös, narancsos árnyalatot kölcsönzött a hajnak. A nők gondosan, tincsenként festették be a hajukat, ügyelve, hogy a henna ne érje nyakuk vagy homlokuk bőrét, hiszen azt is befogta volna (a hennát használták különböző testrészek, például a kéz festésére is).

A fürdőzést, masszázst és hajmosást a szörtelenítés művelete követte, amely az iszlám világban általánosnak mondható volt. Ez több lépést is magában foglalt: a hónalj, a kar, a láb, az arc illetve a szeméremdomb teljes szörtelenítését. A szörtelenítésnek több módját ismerték, és a különböző technikák, kenőcsök használata függött a térségben kialakult szokásoktól, és természetesen aszerint is változott, hogy a test melyik részét kívánták lecsupaszítani. Ismerték és alkalmazták ugyan a borotválást, de elterjedtebb módszer volt a *nura* nevű krém használata, ami egyfajta ragacsos kenőcs volt, amit felkentek a megfelelő bőrfelületre, és egy kis idő elteltével letörölték, a kihullott szőrszálakkal együtt. Ez, és a többi ilyesfajta krém olatlan meszet és arzénos triszulfátot tartalmazott, amely adalékanyagok túl gyakori vagy túl hosszas használata során a bőr elveszíthette puhaságát, ezért a kenőcsöt gyorsan le kellett öblíteni, és a szörtelenítés végén a bőrfelületet ápoló-szerekkel kezelték. E célra rizslisztből, csicseriborsóból vagy babból készült, bőnyugtató és tápláló pakolást készítettek, a növények porrá tört magvát rózs- vagy mirtuszillatú vízben feloldva.^[9] A test szörtelenítésével kapcsolatos hanyagságot a muszlimok piszkosságként és ápolatlanságként értelmezték, és a szőrös nők állandó csúfolódások, adomák tárgyai voltak. Előírás volt a hetente legalább egyszer történő depiláció, és 40 napnál hosszabb szünetet nem tarthattak a hívő nők e művelet elvégzését illetően.

A szörtelenítést a manikűr követte, majd a szépítkezés utolsó fázisa, az arc kikészítése jött, ami nagyon fontos volt a muszlim nők körében, különösen a szemek hangsúlyozása, hiszen a fátyolviselés miatt ez volt az egyetlen eszközük szépségük és ápoltságuk megvillantására az illatosító-szerek használatán kívül.

Szintén nagy gondot fordítottak a fogak tisztítására, melyhez összezúzott gyöngyház, tojásbéj és faszén keverékét használták, az ajak illetve a fogíny pedig festés nélkül is állandóan élénkpiros színű volt a bétellevelek rágcslásától. Az arcot viszont kissé kipirosították egy púder-szerű anyaggal.

Valószínűleg a *hammámban* fürdőző és szépítkező hölgyek sokasága ismerte az ókori Keleten és al-Andalúzban azokat a kozmetikai szereket és eljárásokat, amelyek hozzájárultak szépségük és egészségük megőrzéséhez, s így férjük szívének rabul ejtéséhez, amire – a többnejűség szokását és az ágyasok jelenlétét elfogadó társadalmakban – minden nőnek nagy szüksége volt. A 11. században *al-Shirázi*, szír orvos műve, „A házasság könyve” számos kozmetikumot is számbavett, például bőrtisztító krémeket, melyek akkori alapanyagait a kozmetikai ipar a mai napig széles körben felhasználja, mint például a rizs-, árpa-, vagy mandulalisztet, a bóraxot és a halolajat. E könyvben volt például egy olyan recept, amely a bőr kisebb és súlyosabb egyenetlenségeinek eltüntetését ígerte egy krém segítségével, mely „az arcot csillogó rózsaszínné és ragyogóvá változtatja, és eltűnik minden vörös folt és sömör, a lepra nyomai, a himlőhelyek, minden régi forradás, májfolt, mégpedig oly mértékben,

hogy (a krém használatára) 7 nap után a saját testvére sem ismer rá.” Al-Shirázi „csodareceptjében” többek között az alábbi alapanyagok szerepeltek: meggy, szőlőgyökér, sáfrány, kandis-cukor, gumi-arábikum, denevér-vizelet, anyatej, tojásfehérje, mandulaolaj, füge-lé, szárított, porított tengeri hagyma, vérehulló fecskefű, menta, csicseriborsó-liszt, rizsliszt, pisztácia, római mustár, örmény bórax, víz, olaj és újabb adag tojásfehérje az anyagok összeállításához. A nagy szír orvos receptjei között fog- és szájpótlási szereket is találhatunk.

Különösen hangos volt a *hammám* és környéke akkor, ha egy házasságkötés előtt álló szűzleányt vezettek oda az esküvő előtti tisztálkodás és testszépítés céljából. A fürdő már e műveletsort megelőzően is fontos szerepet játszott a házasságok előkészítésében. Az anyák gyakran itt „nézték ki” fiaik számára az arát, mondhatni, ők voltak fiúgyermekük „szeme”, hiszen a férjek csakis a házasságkötés után tekinthették meg először feleségük testét (néha még arcát is). A fürdő környezete a leendő anyósoknak teljes mértékben lehetővé tette, hogy az ott tisztálkodó leányokat szemügyre vegye, meggyőződjön testi adottságaikról, viselkedésükről, beszédjüket hallgatva következtessen gondolkodásmódjukra és erényeikre, és (nő)rokonaikat megismerve benyomásokat szerezzen a családról. Európai szemmel nézve meglehetősen furcsa, ám a *hammám* világával összeegyeztethető volt az a szokás, hogy a leendő anyós meny-jelöltje testét – annak női hozzátartozói jelenlétében – a fürdőben szivaccsal és kefével megtisztogatta, így mérve fel, hogy nincs-e a leánynak valamilyen testi hibája.^[10]

A fürdőben lehetett megbeszélni a hozomány részleteit is, és amennyiben a házasságot nyelbe ütötték (természetesen a jegyespár férfi hozzátartozóinak ügyleteként, de mégiscsak az anyák által befolyásolva), az esküvőt megelőző napok valamelyikén tapasztalt fürdetőasszonyok csinosították ki a menyasszonyt. A muszlimok körében is ez az a pillanat, amikor az ara testét a lehető legszebben felékesítik, és e rítusnak fontos állomása volt a *hammám*.

A közfürdőkhez fűződő hiedelmek

Al-Gazáli, aki a „Vallásos ismeretek helyreállítása” című művében külön fejezetet szentelt a *hammám*ban gyakorlandó illendő viselkedésnek, azt írta, hogy a nők számára a közfürdő látogatása megengedhetetlen, kivéve azokat, az asszonyokat, akik betegek vagy nemrégiben szültek. Vég nélkül intették a férjeket, hogy feleségeiket ne engedjék a fürdőházakba, ám e dörgeelmek a jelek szerint igen keveset értek. A hagyomány szerint Allah 72 angyalt állított a fürdők kapujába, hogy megátkozzák azokat, akik fedetlenül lépnek be oda. Ennek ellenére voltak – férfiak és nők is – akik nem ügyeltek a vallásos tanításokra, és megmosolyogták Abu Hanifát, aki – hogy ne kelljen látnia a *hammám*ban pucéran fürdőző hittestvéreit – bekötött szemmel vezettette magát a medencéhez.

A fürdőkben – éppen kétes híruk miatt – nem volt szabad imádkozni, és az a babona járta az iszlám országokban hogy e hely – a víz keleti néphitben való megtisztulása alapján – a démonok és a lelkek székhelye, és olyanfajta szellemek, mint amelyek a forrásokban vagy barlangokban élnek, a *hammám*ban is megtalálhatók. Ez a babona annyira befészkelte magát egyes muszlim gondolkodók fejébe, hogy bizonyos jogtudósok azon elmélkedtek, kell-e és hogyan fürdőbérleti díjat szedni a dzsinnektől? Kitalálták a szellem- és ördögűzés fürdő-beli módját is: ha valaki gonosz szellemet vélt látni a felszálló gőzben, *baszmalát* kellett kiáltania.^[11]

A fürdőkkel kapcsolatos megtisztulás tehát nem volt egységes a muszlim világban. A hadiszokban egymásnak ellentmondó részletek olvashatók: a *hammám* védelmezői szerint Mohamed egyszer így kiáltott fel: „Mily csodás épület a közfürdő!” Egy másik hagyomány szerint viszont az ördög (*iblisz*) ezt mondta: „Kértem Alláhtól lakóhelyet, és ő a *hammámot* adta.”

Összegzés

A fürdő tehát hol mint pokol, hol mint földi Paradicsom jelenik meg a középkori iszlám világ forrásaiban. E helyszínen – a körülmények nyújtotta lehetőségek folytán – a léleknek és testnek alkalma nyílt a kifényesedésre a megtisztulásra éppúgy, mint vallásos szempontból elvetendő, erkölcstelen cselekedetekre. Az egyes emberek hitbuzgalmának mértékétől, a közösség erkölcsöket megtartó erejétől függött az, hogy ki mire használta ezt, az önmagában véve fontos egészségügyi-szépségápolási helyszíneként létező létesítményt.

Az mindenestre hangsúlyozandó tény, hogy a muszlimok körében azokban a középkori évszázadokban tapasztalhatjuk a fürdőkultusz kibontakozását, amikor a keresztény Európában a személyi higiéné, a tisztálkodás elhanyagolt és jelentéktelen területe volt a mindennapi életnek.

JEGYZETEK

1. Mazahéri, Aly: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa, Budapest, 1989. 58. o.
2. Heller, Erdmute – Mosbahí, Hassouna: Tras los velos del islam – Erotismo y sexualidad en la cultura árabe. Herder, Barcelona, 1995. 292. o.
3. Idézi: Grotzfeld, Heinz: Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter. Wiesbaden, 1970. 144. o.
4. Doromy Endre: Spanyolország. Panoráma, Budapest, 1982., 464. o.
5. Az Ezeregyéjszaka meséi I. köt. 132. mese, Fordította: Prileszky Csilla; Atlantisz, Budapest, 2000. 664. o.
6. Idézi: Heller – Mosbahí 293. o.
7. Idézi: Grotzfeld 141-143. o.
8. Mazahéri 85. o.
9. Wiebke, Walter: Femmes en Islam. Sindbad, Paris, 1981. 173. o.
10. Heller – Mosbahí 307. o.
11. Uo. 309. o. Ez a betűszó a „Bismi lláhi al-rahmáni al-rahím”, Koránban szereplő kezdősor rövidítése, jelentése: „Az irgalmas és könyörületes Isten nevében”.

Pécsi Tudományegyetem — BTK – Neveléstudományi Intézet – Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék
H-7622 Pécs, Ifjúság u. 6. — Tel: (72) 503-600 / 4366
© Dr. Kéri Katalin tanszékvezető egyetemi docens, 2004 (kerik@btk.pte.hu)